

KNAPP ÉVA |

„Hungariam Deus opposuit in propugnaculum” *A védőbástya toposz egy tévesen meghatározott képzőművészeti ábrázolása és irodalomtörténeti vonatkozásai*

ABSZTRAKT | A tanulmány egy, az eredeti funkciójából kiemelt, csaknem huszonöt éven át önálló rézmetszetként számba vett ábrázolás meghatározásával foglalkozik. A könyvészeti, irodalomtörténeti és művészettörténeti megközelítés együttesen vezetett el a kérdés tisztázásához. A vizsgálat alapvető tanulsága, hogy egy ilyen típusú problémaegyüttes körülírásához először érdemes magát a fennmaradt „művet” elemezni, különös tekintettel a kép–szöveg kapcsolatokra. Jelen esetben e módszer nyomán egy hosszú időn át önálló műtárgyként kezelt anonim rézmetszet kerülhetett vissza eredeti kontextusába.

A török kiűzését és a Rákóczi-szabadságharcot követő bizonytalan időszakban Mindszenti Antal magyar történelemről készített munkája számos tekintetben megújította a történelemről való gondolkodást. A rézmetszet éppúgy része és illusztrációja Mindszenti történetfilozófiájának, mint a 18. század elején már több évszázados múltra visszatekintő „antemurale”-eszmének és a jezsuita providentia-gondolatnak. A metszet hatásosan összegzi Mindszenti művének alapgondolatát, mely szerint Isten védőbástyának állította Magyarországot, szembehelyezve a pogány „ős”-ellenséggel a religio világában éppúgy, mint a hadi vitézség terén, a fortitudo által.

KULCSSZAVAK | Magyarország a kereszténység védőbástyája, providentia-gondolat, jezsuita történetfilozófia, címlapelőzők, rézmetszet

A magyar államalapítás ezredik évfordulója ünneplésének tiszteletére kiadott, részben reprezentatív kiállításokhoz kapcsolódó munkákban jelentős mennyiségű, korábban figyelembe nem vett vagy lappangó dokumentumot mutattak be.¹ Közülük csaknem huszonöt éve folyamatos tudományos érdeklődés övezi azt a szignálatlan rézmetszetet (1. kép),² amelynek két példányát a sokszorosítást szolgáló rézlemezzel (2. kép) együtt a Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Képcsarnoka őrzi.³ Az ábrázolást különlegessé teszi – többek között – az a körülmény, hogy a metszet a középkor vége óta használt „Magyarország a kereszténység védőbástyája” toposz – mai ismereteink szerinti – egyedülállóan pontos képi megfogalmazása, szövegkörnyezetével együtt a *propugnaculum*-retorika kiteljesedése.⁴ Az ábrázolás egésze és minden egyes részlete hatásosan közvetíti ezt a gondolatot.

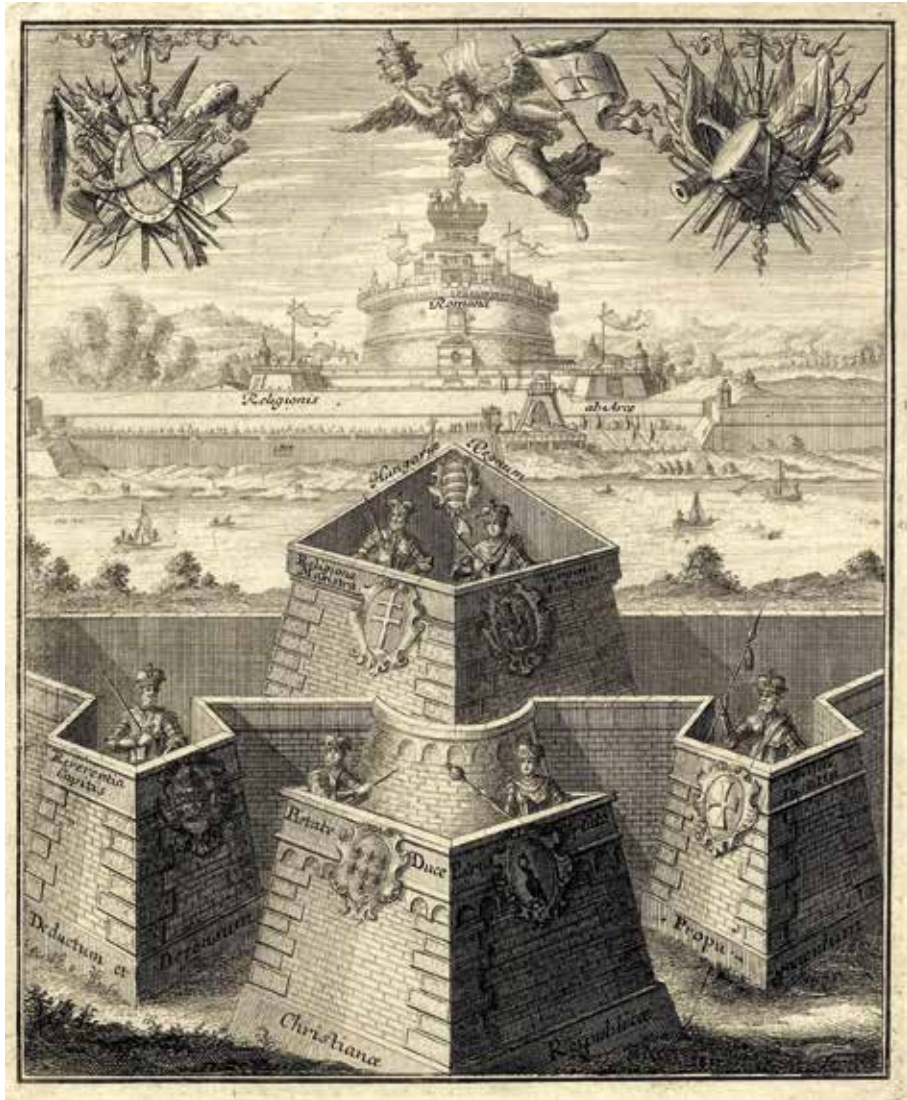
A metszet felső részén a római Angyalvár látható, alatta, az Angyalhíd vártól távoli részén a középbástya felső része, valamint az előbástya középső része helyezkedik el. Az előtérben a Tiberis bal partján a 17. századi hadászatban általánossá vált, itáliai rendszerű, úgynevezett előbástyás újolasz védmű látható, mely az angyalszobrokkal díszített hidat (Angyalhíd, pons Angelus) és a pápák egykori menedékének tekintett Angyalvárat védi. A híd nagy részét középbástya takarja el, melyen két király áll egymás mellett, fejük felett az Árpád-ház címerével. Az előbástyákon további négy király alakja látható. Az összesen hat uralkodó alakjához egy-egy mottószerű felirat és címerre emlékeztető, ovális keretbe helyezett képi motívum tartozik. A Tiberisen hajók úsznak, a folyóparton emberi alakok láthatók. Egy közelebről meg nem határozott hadi győzelem ünneplésére utalnak az Angyalvár lobogói, valamint a pápai tiarát és egy keresztes zászlót tartó, lebegő angyalfigura. A triumfáló angyal két oldalán

1 Így például lásd ÖZE–DUERLOO 1999a; ÖZE–DUERLOO 1999b.

2 A 2000. millenniumi évhez kapcsolódó, kiállításához nem kötődő munkák közé tartozik Knapp Éva munkája is (KNAPP 2001), melyből a szerzőtől független ok miatt hiányzik ez a Szent Istvánt is ábrázoló rézmetszet.

3 Első közlése ismereteim szerint: ÖZE–DUERLOO 1999a, 224 (no. 243). Az őrzőhelyen a két levonat leltári száma 58.3704. és 58.3705., a rézlemez egykori száma a leltári karton szerint 155, a restaurált lemez hátoldalán a leltári szám jelenleg 58.422. Az 58.3704. leltári számú metszet Sárospatakon a Vármúzeum „Rákócziak dicső kora” című kiállításán látható a 17. századi dokumentumok közé besorolva, a másik példány és a frissen restaurált rézlemez helyben kutatható. A Történelmi Képcsarnok leltárkönyve szerint mindkét levonatot a rézlemezzel együtt 1958-ban leltározták be. Az általam megvizsgált, a Magyar Nemzeti Múzeumban található példány régi (tehát nem 20. századi) levonat, és restaurált (tisztított és kivasalt), hátoldalán 19. századi proveniencia bélyegzővel (felirata: „A M. N. Muzeum / Könyv- / tárából”) – azaz a jelenlegi Országos Széchényi Könyvtár állományából származik. A levonat mérete: lemez 210 × 170 mm, ebből a kép 205 × 163 mm, a teljes lap pedig 220 × 185 mm. A rézlemez kissé deformálódott, a bal oldalán berepedt, mivel a második világháborúban a múzeum lapidariumában elhelyezett rézlemezek tűzkárt szenvedtek. Mérete a restaurálás alatt a kiegyenesítés során módosult: rézlemez teljes mérete 210 × 175 mm, a lemez belső képmérete 207 × 165 mm. A Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Képcsarnokában őrzött lemez és levonat megvizsgálását Serfőző Szabolcs tette lehetővé, kollegális segítségét itt köszönöm meg.

4 A régóta kutatott témához lásd pl. HOPP 1992; ÖZE–SPANNENBERGER 2005, 19–39; BITSKEY 2006, 37–60.

1. kép. Ismeretlen mester, *Christianae Reipublicae Propugnaculum*, év nélkül [1671 után – 1724 előtt], Magyar Nemzeti Múzeum, Történelmi Képcsarnok, Grafikai Gyűjtemény, ltsz. 58.3705.

elhelyezett hadi trófeumok közül a bal oldali török hadieszközöket és méltóságjelvényt (tug), a jobb oldali a keresztény hadviselés fegyvertárát reprezentálja.

Az ábrázolás horizontálisan két képmezőre különíthető el, amelyeket egy, a bástyákon álló királyokat bemutató rész mögött, a Tiberis partján futó kettős lénia választ el egymástól. A két képmező szervesen illeszkedik egymáshoz egy függőleges falnak látszó keskeny, magas felülettel, úgy, mintha ezt

2. kép. Ismeretlen Mester, *Christianae Reipublicae Propugnaculum*, réznyomólemez, év nélkül [1671 után – 1724 előtt], Magyar Nemzeti Múzeum, Történelmi Képcsarnok, Grafikai Gyűjtemény, ltsz. 58.422.

a védművet a Tiberis bal partján emelték volna. A két részt összeköti, hogy a felső képmezőbe a hidat nagyjából eltakarva mintegy belelóg az alsó képmezőből a középbastya felső része, így teremtve kapcsolatot a kompozíció két része között. A kompozíció alsó és felső részének eltérő kidolgozása két különböző kéz munkájára utal.

A feliratok közül összetartozni látszik az Angyalváron és a vár talapzatán elhelyezett „Romana Religionis ab Arce”, alatta a középbástya tetejére helyezett „Hungariae Regnum” és az előbástya talapzatán végigfutó „Deductum et Defensum Christianae Reipublicae Propugnaculum” felirat. Ezek egybeolvasva az ábrázolás témájának voltaképpen megnevezéseként értelmezhetők.⁵

Kutatástörténet

A rézmetszettel az elmúlt közel huszonöt évben többen foglalkoztak, elsősorban művészettörténeti kontextusban értelmezve a kompozíciót. Elsőként Basics Beatrix írta le az ábrázolást az 1999-ben Brüsszelben rendezett, *Hungaria Regia, 1000–1800* című kiállításhoz (1999. október 9 – 2000. január 9.) készült, szaktanulmányokat és tárgyleírásokat tartalmazó, francia és holland nyelven egyaránt megjelent katalógusban. A *La Hongrie, bastion de la chrétienté* címen leírt rézmetszetet Basics indoklás nélkül a 17. század második felére datálta, a királyok kilétét nem azonosította, sorrendjüket összekeverte, a hozzájuk tartozó feliratokat pedig részben tévesen olvasta ki.⁶ A szövegrészeket mechanikusan, bástyaoldalanként olvasta össze úgy, hogy azok kontextuális értelmezése figyelmen kívül maradt. Basics szerint a metszeten Magyarországot a kereszténység utolsó bástyájaként („l’ultime bastion de la chrétienne”) ábrázolták; az allegorikus kompozíciót indoklás nélkül a 17. század végi török–magyar hadviselés keretében helyezte el.

A *magyar kereszténység ezer éve – Hungariae Christianae Millennium* címen 2001-ben magyar, angol és olasz nyelven három önálló kötetben a Magyar Katolikus Püspöki Kar kiadásában megjelent⁷ reprezentatív munkában Basics Beatrix monogramjával ugyanez a leírás jelent meg, megismételve a korábbi közlemény hibáit. 2004-ben egy, a Magyar Nemzeti Múzeumban megrendezett kiállítás kapcsán Basics újra közölte a rézmetszetet. Az ábrázolás értelmezési lehetőségét nem bővítette, az

- 5 Az alsó felirathoz hasonló címen könyvek jelentek meg a 17. században, így például Wolfgang Jacob Christmann (1579–1631) *Propugnaculum fidei Christianae* (Campidonum, 1623) című munkája. A *propugnaculum* toposz, mint szófordulat csaknem ugyanebben a nyelvi formában bevettnek számított a 16–17. századi levelezésekben is. Így például Verancsics Antal egy 1538 augusztusában kelt, Nikola de Borganiciónak, Mostar-Duvno püspökének címzett levelében olvasható: „[...] sciens Hungariae regnum semper Christianae reipublicae fortissimum ac indefessum existisse propugnaculum” („tudván, hogy a magyar királyság mindenkor a kereszténység / keresztény köztársaság legerősebb és legfáradhatatlanabb védőbástyája volt”; VERANCICS 1860, 23). További példa Lorenzo Casoni 1686. március 8-án Rómában kelt, Esterházy Pál nádorhoz címzett levelének részlete: „[...] regnum istud [t.i. Magyarország] firmissimum propugnaculum Christianae reipublicae” („ez a királyság a kereszténység / keresztény köztársaság legerősebb védőbástyája”). Idézi TUSOR 2019, 134, 34. jegyzet.
- 6 ÓZE–DUERLOO 1999a, 224 (no. 243); ÓZE–DUERLOO 1999b, 224 (no. 243). Például: „Retate duce christianae – Patria – Fortute – Reipublicae” (helyesen: „Pietate duce”, „Patria virtute” és a középső előbástya alján futó, itt indokolatlanul önállósított szövegrész a „Christiane Reipublicae”).
- 7 A magyar kereszténység 2001, 344–345, [no.] 4.18/a.

ismeretlen művész munkájaként bemutatott ábrázolásról sommásan azt írta, hogy az „mára már közismertté vált eszmék képi megfogalmazása”⁸

Bitskey István *A magyar kereszténység ezer éve* [...] című munka alapján, Basics Beatrix nevét nem említve hivatkozott a rézmetszetre.⁹ Száraz Orsolya *A kereszténység védőbástyája* című dolgozatában (2012) ugyanerre a millenniumi kötetre hivatkozva hozta szóba a metszetet egy lábjegyzetben, nem említve annak értelmezési problematikáját.¹⁰ Bubryák Orsolya 2014-ben tanulmányban¹¹ közölte újra az ábrázolást „Ungarn als Bollwerk des Christentums, Kupferstich von einem unbekannten Meister 1. Hälfte des 17. Jahrhunderts” megnevezéssel, indoklás nélkül hagyva a fél évszázaddal korábbi datálást. A rézmetszethez kapcsolódó problémaegyüttest ő sem érintette. A tanulmány egyik lábjegyzetében hivatkozta a Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Képcsarnokában dolgozó Gödölle Mátyás szakmuzeológustól származó szóbeli információt a metszet feltehetően nagyszombati eredetéről. A korai datálás kapcsán Bubryák elfeledkezett egyrészt a körülményről, hogy a nagyszombati jezsuita nyomda csak 1648-ban kezdett működni, így valószínűtlen a 17. század első felére történő datálás. Másrészt az Angyalhídon ábrázolt két kiterjesztett szárnyú angyallal kapcsolatban közismert, hogy az angyalszobrok elkészítésével IX. Kelemen pápa 1669-ben bízta meg Giovanni Lorenzo Berninit, s maguk a szobrok 1671-ben készültek el.

Paul Srodecki a 2015-ben megjelent *Antemurale Christianitatis* című monográfiájának borítóján és a kötetben is közölte a metszetet, amelynek őrzőhelyeként a Magyar Nemzeti Múzeumot hivatkozta. Készítőjeként a 17. század második felében dolgozó ismeretlen itáliai művészt feltételezett.¹² A hipotézis hátterét nem fejtette ki, a feliratokat – Basicshoz hasonlóan, valószínűleg őt követve – értelmezés nélkül, jobbra téves olvasattal közölte. Szerinte a háttérben látható Angyalvár a pápaság szimbóluma, mely tágabb értelemben az egész európai katolikus kereszténységet példázza.

Szilágyi András *Clipeus sive propugnaculum christianitatis* című, 2020-ban megjelent tanulmányában elsőként igyekezett túllépni a korábbi említéseken és formális leírásokon, amikor a török hódítás európai terjeszkedésével Magyarországra is vonatkoztatott szállóige képi vonatkozásait vizsgálva foglalkozott az ábrázolással.¹³ Szilágyi indoklás nélkül átvette több korábbi közlés datálását (17. század második fele). A metszet felső részén látható hadi trófeumok között lebegő angyal értel-

8 BASICS 2004a, 3; BASICS 2004b, 19.

9 A Magyarországot megnevező feliratot fordított olvasatban („Regnum Hungariae”) közli BITSKEY 2006, 42, 16. jegyzet.

10 SZÁRAZ 2012, 60, 51. jegyzet.

11 BUBRYÁK 2014, 162–163; 174, 18. jegyzet.

12 SRODECKI 2015, 307, képaláírás: „Das Königreich Ungarn als Bollwerk der Christenheit”. A monográfia 307. oldalán a Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Képcsarnokában őrzött 58.3705. számú példányt hivatkozva, utalva Basics Beatrix képleírására a két millenniumi kötetben (ÖZE–DUERLOO 1999a, 224 [no. 243]; *A magyar kereszténység* 2001, 344–345, [no.] 4.18/a).

13 SZILÁGYI 2020. Előadásként elhangzott a Tarnai-emlékkonferencia első napján, 2019. szeptember 24-én. Srodecki könyvéhez hasonlóan ez a metszet díszíti a konferenciakötet borítóját.

mezésében a „Fides catholica égi oltalmazója”.¹⁴ Az Angyalvár előterében az „erődrendszer” bástyáin álló uralkodókat heraldikai motívumok alapján igyekezett azonosítani. Közülük mindössze Hunyadi Mátyást nevesítette a csőrében gyűrűt tartó holló nyomán, s a „mellé rendelt” személy „címerének” nevezett ábrázolásban felismerni vélte „Alsó-Ausztriának a régi, tradicionális címerképét”.¹⁵ A képelemeket kísérő feliratokat nem szöveggént, hanem a belőlük származtatott kulcsszavak – a részben hibás olvasatú *pietas, virtus, justitia, patria, fortuna* – segítségével értelmezte. Véleménye szerint a metszeten „a rekatolizáló Hungaria, azaz a királyi Magyarország vezető politikusainak és Bécs, azaz a birodalmi politika irányítóinak a céljai és szándékai összetalálkoznak”.¹⁶ A metszet készítésének helyeként Itáliát vagy Németalföldet jelölte meg, megrendelőjeként Nádasdy Ferenc országbírót feltételezte, s ellenségként – az ábrázolás általa valószínűsített tágabb képzőművészeti környezetét bevonva – a törököt tematizálta, akitől védelmezni kellett Rómát és a keresztény Európát.¹⁷

Szilágyi dolgozatának 2019-ben előadásként elhangzott változatához Serfőző Szabolcs hozzájárulásában megjegyezte, hogy a *propugnaculum*-metszet részlemez az ELTE Egyetemi Könyvtárból „került”¹⁸ a Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Képcsarnokába „a nagyszombati nyomdához kapcsolódó dúcokkal együtt, ezért feltételezhető, hogy egy ottani, latin nyelvű kiadványban, címlapelőzékként jelent meg. A proveniencia és a lemez méret (20,6 × 16,5 cm) alapján feltételezhető, hogy a metszet egy negyedréti formátumú nagyszombati nyomtatvány címlapelőzékeként jelent meg.” Véleményét Serfőző egy 2022. február 10-én kelt hozzám címzett levelében megismételte, hozzátéve: „Korábban konzultáltam erről Bíró Csillával az OSZK-ban, de nem sikerült beazonosítani a nyomtatványt.”

A tudománytörténethez tartozik végül az is, hogy a Pázmány Péter Katolikus Egyetem *Felekezet és identitás fogalmai és kérdései a kollektív szimbólumok tükrében az oszmán-keresztény határregióban a 15–19. században* elnevezésű kutatócsoportja ezt a rézmetszetet választotta logójának. A választás jelzi, hogy a csoport véleménye szerint az ábrázolás eszmei tartalma a fenti időszakra vonatkozik.

Összefoglalva a kutatástörténet megállapításait és feltételezéseit, a rézmetszet a 17. század első (Bubryák) vagy második (Basics, Srodecki, Szilágyi) felében készülhetett Németalföldön vagy Itáliában (Szilágyi), megrendelője Nádasdy Ferenc országbíró (Szilágyi), készítője pedig egy itáliai művész lehetett (Srodecki). A feltételezett proveniencia többek (Gödölle, és az ő nyomán Bubryák, Serfőző) véleménye szerint Nagyszombat, ahol egy ismeretlen nyomtatvány címlapelőzékeként jelenhetett meg (Serfőző). Az ábrázolt uralkodói személyek megnevezésével – Hunyadi Mátyás kivételével (Szilágyi) – és a kompozíció két része közti kidolgozásbeli különbség kérdésével a kutatás

14 SZILÁGYI 2020, 234.

15 A címerképen szerinte hét kiterjesztett szárnyú pacsirtamadár látható (uo. 235). A meghatározáshoz lásd alább.

16 Uo. 238.

17 Uo. 238–240.

18 A megállapítást semmiféle írásos adat nem támasztja alá.

nem foglalkozott. A feliratok olvasatai részben hibásnak bizonyultak (Basics, Srodecki, Szilágyi), sorrendjük, összefüggésük és értelmezésük megoldatlan maradt.

Figyelembe véve az eddigieket, megállapítható, hogy a magyar vonatkozású történeti üzenetet hordozó ábrázolás halmozottan problematikus: a datálás, a megrendelés, a kivitelezés, a tartalom, a funkció és a mondanivaló kérdése egyaránt megoldatlan, illetőleg további pontosításra szorul. A problémaegyüttes ösztönzött arra, hogy megkeressem a rézmetszet könyvészeti hátterét, és meghatározzam irodalom- és művészettörténeti szöveggörnyezetét.

Könyvészeti meghatározás

A vizsgálatot a rézmetszet és a hozzá tartozó restaurált nyomólemez kézbevételel kezdtem. Mindkettőt lemértem, és nem jelentéktelen méretbeli különbségeket észleltem. Az eltérések és a levonat hátoldalán lévő, provenienciára (Magyar Nemzeti Múzeum Könyvtára, ma Országos Széchényi Könyvtár) utaló 19. századi bélyegző felirata meggyőztek arról, hogy a két restaurált levonat nem készülhetett 1945 után az ekkor tűzben megsérült és deformálódott rézlemezről.

A következő lépésben elemeztem a rézmetszet szövegeit, hogy azonosítani tudjam a személyek kilétét. Az ábrázolás szerkezete bizonyos tekintetben emlékeztet az emblematis ábrázolásmód 17–18. század fordulóján kiteljesedett, többkomponensű válfajára. E variáns sajátosságait figyelembe véve elkülönítettem azokat a szövegrészeket, amelyek nem személyekhez társulnak, azaz nem mottó funkciót töltenek be. Ezek – következetesen balról jobbra olvasva – a „Romana Religionis ab Arce – Hungariae Regnum – Deductum et Defensum Christianae Reipublicae Propugnaculum” feliratot eredményezték, amely megnevezi egyrészt az Angyalvárral szimbolizált római katolikus kereszténységet, másrészt a bástyarendszerrel jellemzett Magyar Királyságot. Az utóbbi tényből arra következtettem, hogy a bástyákon álló személyek valószínűleg kivétel nélkül magyar uralkodók. A harmadik szövegrészről úgy véltem, hogy az lehet az ábrázolás témájának összefoglaló megnevezése: Deductum et Defensum Christianae Reipublicae Propugnaculum („a kereszténység / keresztény köztársaság útmutató és védelmező bástyája”).

A bástyákon álló alakokhoz rendelt feliratokat és a címerképekre emlékeztető szimbolikus ábrázolásokat kettős, megduplázott mottókként magyaráztam, feltételezve, hogy ezek pontosan definiálják a mögöttük álló uralkodókat. Balról jobbra és fentről lefelé haladva a következő előzetes eredményre jutottam:

1. Szent István első magyar király (kezeben joggal) – „Religione Magistra” (hitoktató) – kettős, úgynevezett Nagy Konstantin-kereszt.
2. Szent László király (a csatabárdal) – „Virginis Auspiciis” (Szűz Mária védelme alatt) – trónon ülő, jogart tartó Szűz Mária a gyermek Jézussal.

A két szent király további jellemzője a hátuk mögé, kettejük közös bástyájának belsejére függesztett Árpád-házi címer.

3. [Egy pápasághoz hű vagy a pápa által támogatott király], kezében karddal – „Reverentia Capitis” (a főség tisztelete) – pápai tiara.

A középkori magyar történelem alapján itt leginkább Károly Róbert személyére gondolhatunk, akinek magyar trónigényét a pápa messzemenően és eredményesen támogatta, és aki tisztelettel fordult a pápához/pápasághoz.

4. [Egy keresztes király, hadi vitéz], kezében lándzsával – „Virtute Iustitiae” (az igazság erejével) – kereszt.

Az itt ábrázolt királyt a középkori magyar uralkodók közül talán II. András királlyal, a Jeruzsálemet járt keresztes vitézzel azonosíthatjuk.

5. [Egy Anjou király], kezében hadvezéri bottal – „Pietate Duce” (kegyességtől vezérelve) – Anjou liliomok.

A fiatal királyként ábrázolt Nagy Lajost feltételeztem, aki a harmadik király, apja, a feltételezett Károly Róbert melletti bástyán áll.

6. Hunyadi Mátyás, kezében buzogánnyal/jogarral – „Patria Virtute” (hazai vitézség/vitézséggel) – holló a csőrében gyűrűvel.

A pápaság tiszteletének és védelmezésének hangsúlyozásaként értékeltem a körülményt, hogy a hat uralkodó közül öt a pápai tiarával és a „Reverentis Capitis” mottóval jellemzett király felé fordítja tekintetét.

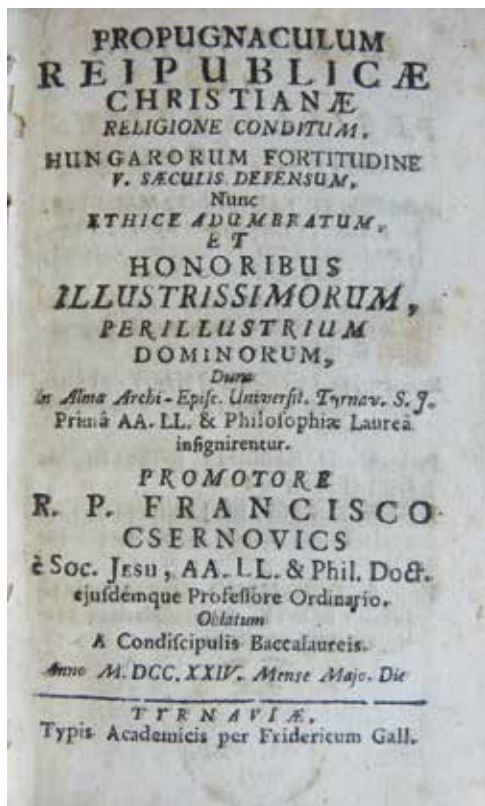
A megvizsgált levonat hátoldalán lévő pecsét igazolja, hogy a lap a Nemzeti Múzeum Könyvtárából került át a Történelmi Képcsarnok állományába. Ez a körülmény ösztönözte a feltételezést, hogy a rézmetszeten az alsó sorba szerkesztett felirat („Deductum et Defensum Christianae Reipublicae Propugnaculum”) esetleg – a történelmi tárgyú nyomtatványok címlapelőzékeihez hasonlóan, a díszcímlapok mintájára – a könyvcímet vagy annak elemét/elemeit tartalmazza. A régi magyarországi nyomtatványok között¹⁹ egyetlen ilyen toposzszerű címet találtam: egy, a szerzői név (Mindszenti Antal jezsuita) elhallgatásával megjelent, kétkötetes művet a magyar történelemről, melynek főcíme *Propugnaculum Reipublicae Christianae*, azaz a metszettelírat három utolsó szava, fordított sorrendben.

A mű első (1724–1725) és második (1729–1730) kiadása egyaránt Nagyszombatban jelent meg az Akadémiai nyomdában, szerzője Mindszenti Antal jezsuita. Mivel az első kötet foglalkozik a Mohács előtti magyar történelemmel, először ezt vettem kézbe a budapesti Egyetemi Könyvtárban (ELTE Egyetemi Könyvtár és Levéltár, jelzete Gb 71), azt keresve, hogy a mű tartalmában megtalálható-e a rézmetszeten látható személyekhez társított mottók. Négy esetben pozitív lett az eredmény: a mű megfelelő fejezeteiben Szent István személyéhez a „Religione Magistra” kifejezés társul, a Szent Lászlóról szóló részben szerepel a „Virginis Auspiciis”, Nagy Lajosnál pedig a „Pieta-

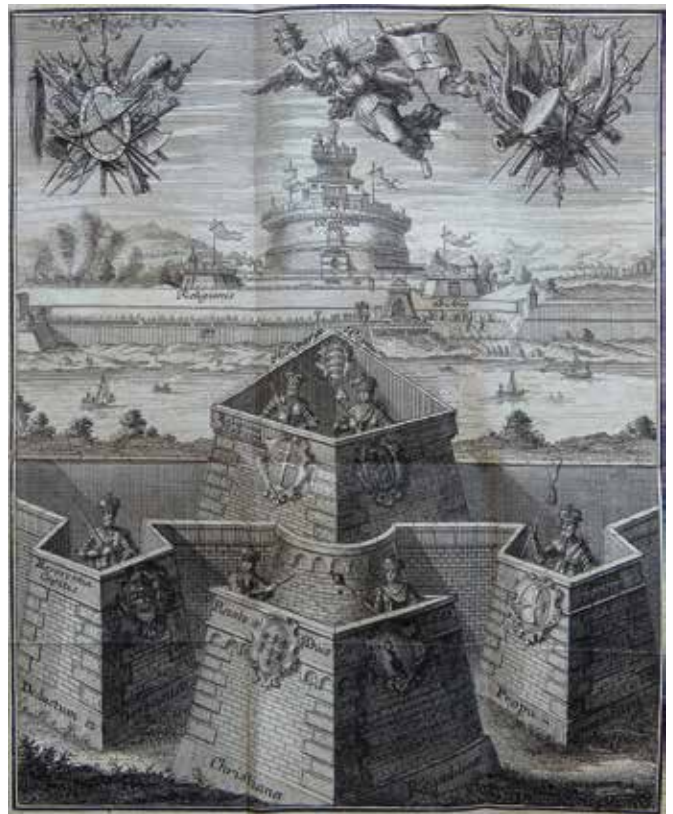
19 A jelenleg érvényes meghatározás szerint ez az 1850 előtti nyomtatványanyag egészét jelenti.

te Duce” és Hunyadi Mátyásnál a „Patriae Virtuti” összetétel olvasható. Ugyanakkor a kis méretű, tizenkettedrét formátumú kötetnek ez a példánya nem tartalmaz rézmetszetet.

Ezt követően kézbe vettem három kiválasztott budapesti nagykönyvtár összes példányát, hogy közelebb kerüljek a mű és a rézmetszet lehetséges kapcsolatához (3. kép). Elsőként a Magyar Tudományos Akadémia külső raktárában tárolt, első tulajdonosként 1755-ből a nagyszombati jezsuita kollégiumot jelző, majd a rátóti Vigyázó könyvtár pecsétjét, végül az MTA Vigyázó Ferenc Könyvtára jelzetét (9359) tartalmazó, az első és második kötetet egybekötve őrző példányt vettem kézbe (érvényes jelzete: M.Tört.o.6154). Megállapítottam, hogy a példány címlapelőzékként tartalmazza a Magyar Nemzeti Múzeumból ismert rézmetszet egy levonatát vízszintesen és függőlegesen egyaránt kétszer – azaz három-három részre osztva – behajtogatva (4. kép).

3. kép. [Mindszenti Antal], Propugnaculum Reipublicae Christianae religione conditum, címlap, Tyrnaviae 1724, ELTE Egyetemi Könyvtár és Levéltár, jelzet: Gb 71

4. kép. [Mindszenti Antal], Propugnaculum Reipublicae Christianae religione conditum, címlapelőzék, Tyrnaviae 1724, MTA Könyvtár és Információs Központ, jelzet: M.Tört.o.6154

A három nagykönyvtár²⁰ teljes vonatkozó állományának áttekintését táblázatban összegeztem az egykori tulajdonosok megnevezésével:

Őrzőhely	Jelzet	Kötet	Kiadás	Megjegyzés	Possessor	Címlap-előzők
MTA KIK	M.Tört. 0.6154	1–2. egybe- kötve	1724		– Coll. Tynav.S.J.1755 – Bojári Gróf Vigyázó Rátoth – A M. Tud. Akadémia Vigyázó Ferenc könyvtára 9359	1. k, van
MTA KIK	552.549	1.	1724	Korábbi jelzet: M.Tört. 0.1100 Ad usum Fr. Leonis Mariae Száicz Ord. Serv.B:M:V.1770	Sig. Prior Conv. Agriens. SS. Ord. Servorum B:M:V	nincs
MTA KIK	527.546	1.	1724		Kovats mp.	nincs
ELTE EKL	Gb 71	1.	1724			nincs
ELTE EKL	Gb 185coll.1	1.	1724	coll. 2: [J. Bissel], Tuba Jambica, [Amberg], 1670		nincs
OSZK	213.967	1.	1724	colligálva volt, de a coll. 2 hiányzik	Ex Bibl. Com. F. Szechenyi	nincs
OSZK	213.985	1.	1724			van
OSZK	279.947[:1]	1.	1724			nincs
OSZK	M 279.947:2	1.	1724	Leírását láttam a katalógus-ban, de a muzeális példányt nem kaptam kézbe.		van
OSZK	M 279.947:3	1.	1724	Leírását láttam a katalógus-ban, de a muzeális példányt nem kaptam kézbe.		van

²⁰ Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ (a továbbiakban: MTA KIK); Eötvös Loránd Tudományegyetem Egyetemi Könyvtár (a továbbiakban: ELTE EKL); Országos Széchényi Könyvtár (a továbbiakban: OSZK).

„Hungariam Deus opposuit in propugnaculum”

Őrzőhely	Jelzet	Kötet	Kiadás	Megjegyzés	Possessor	Címlap-előzők
MTA KIK	M.Tört. 0.290[:1]	2	1725		– Collegij S.J. Claudipol. – Ex dono R.P. Johannis Fridvaldszki e Soc. Jesu libellum suis adnumeret Anno 1767. d.31. Januar	nincs
MTA KIK	M.Tört. 0.290:2	2.	1725	Korábbi jelzet: M.Tört. 0.33	– Emerici Moseny – Possidet hunc librum Steph. Bijdeskutij Anno Dni 1757. Die 4.Maji I. Erdödy mp.	nincs
MTA KIK	M.Tört. 0.290:3	2.	1725	–Korábbi jelzet: M.Tört. 0.884	Ex libris Josephi Dombay Viennae die [...?] Decembri 1730	nincs
MTA KIK	552.865	2.	1725		Conv.S:Martini ad Sabar[j-ensis] Ord. Praed.	nincs
ELTE EKL	Gb 4:1	2.	1725		Inscriptus Bibliothecae Conv. Pestiensis O.S.P.P.E 1749	nincs
ELTE EKL	Gb 4:2	2.	1725		Inscriptus Coll. Bud. S. J. 1760	nincs
ELTE EKL	Gb 4:3	2.	1725			nincs
OSZK	213.971	2.	1725		Bibl. Hung. Jankov. H. ord. 2.	nincs
OSZK	213.969	1.	1729		Ex libr. Josephi Mich. Dongo [?] m.p. 1735	nincs
OSZK	319.446	2.	1730		A Budapesti Belvárosi Ferenc-rendi Zárda könyvtárából	nincs

Az áttekintés szerint Mindszenti Antal munkája nem tekinthető ritka műnek. Mindkét kiadása Fridericus Gall nyomdavezetése idején jelent meg 1724–1725-ben, illetve 1729–1730-ban Nagyszombatban. Az első és a második kötet alcímei kissé eltérnek a két kiadásban:

1. kötet

1724: „religione conditum, Hungarorum fortitudine V. Saeculis defensum, Nunc ethice adumbratum”

1729: „religione conditum, Hungarorum fortitudine V. Saeculis defensum”

2. kötet

1725: „in Hungaria iniquis casibus prodita, At sibi virtutibus paternarum aemulis glorioso heroum sanguine, et magnorum imprimis Ex Austriaco Domo Regum pietate reddita restitutum, et ethice adumbratum”

1730: „in Hungaria iniquis casibus prodita, At sibi virtutibus paternarum aemulis glorioso heroum sanguine, et magnorum imprimis Ex Austriaco Domo Regum pietate reddita restitutum”

Míg az első kiadás a nagyszombati jezsuita egyetemen, a második Nyitrán a Szent Péter és Szent Pál mariánus ferences konventben volt promóciós kiadvány. A két kiadás könyvtestének, azaz a keretszövegek és kiegészítések nélküli műnek a szedése azonos, tehát a második kiadás a korábbinak olyan címlapkiadása, melyet a nyitrai mariánus ferencesek saját promóciós szokásaikhoz igazítva rendeltek meg. Ez az eltérő célzat érintette az első kiadás mindkét kötetének címében az alcímhez tartozónak tekinthető „Nunc ethice adumbratum”, illetve „ethice adumbratum” kitételt. Az első kiadás mű részében, valamint a hozzá illesztett függelékben több helyen megtalálhatók „ethice adumbratum”, azaz erkölcsfilozófiai szempontból előadott részek.²¹ Ezek közül a második kiadásban a könyvtesthez nem tartozó első kötetbeli „Problema Ethicum” és a második kötet végén a „Problemata in actu decisa” című részek hiányoznak, bizonyítva, hogy ezek a szövegegységek nem részei Mindszenti munkájának, így annak címéhez sem tartozhatnak hozzá.²² A vonatkozó „ethice adumbratum” címfüggelék a nagyszombati vizsga helyi aktualitásához igazítva jelent meg az első kiadás első és második kötetének címlapján, valószínűleg a vizsgáztató (promotor), Csernovics Ferenc kérésére, illetve általa beillesztve. A két kiadás közötti további eltérés a keretszövegek kicserélődése, a természetyszerűen különböző diáknevek, valamint az eltérő alkalmakhoz illően átalakított címeket kiegészítő egységek.

A két kiadás könyvészeti azonosítását, az első és második kötet egymáshoz rendelését nehezíti, hogy Petrik Géza magyar nemzeti bibliográfiaként kezelt összeállításában és annak pótlásaiban²³ Mindszenti munkája eltérő szerzői nevek, illetve cím alatt található meg. Így az első kiadás első és második kötete (1724–1725) Csernovics Ferenc promotor neve alatt lelhető fel (Petrik I. 466), ugyanakkor az első kötetet (1724) felvették a cím alatt is (Petrik III. 149). A második kiadás első kötete (1729) Mindszenti Antal nevén (Petrik V. 324), a második (1730) Hargas Makár mariánus ferences nevén (Petrik II. 69) szerepel.

A három könyvtár állományában a *propugnaculum*-rézmetszet kizárólag az első kiadás első kötetéből adatolható: a tíz megvizsgált kötetből négy tartalmazza. Ennek alapján valószínű, hogy

21 Az első kötet (1724) végén a „Caput ultimum” és a K_{12v} levélen a „Problema Ethicum” rész; a második kötet végén a „Problemata in actu decisa” című rész.

22 Szörényi László nem ismerve a mű második kiadását a Mindszenti-mű címének részeként értelmezte az „ethice adumbratum” kifejezést, amit megkérdőjelez az első kötet címében a „Nunc ethice adumbratum” („most/ezúttal erkölcsfilozófiai szempontból előadva”) kifejezés. SZÖRÉNYI 2019a, 88.

23 PETRIK 1888–1892; PETRIK 1971–2018.

a Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Képcsarnokában őrzött két levonat az egykor a Nemzeti Múzeum Könyvtárának nevezett jelenlegi nemzeti könyvtár állományának valamelyik metszet nélküli példányából származik, s a leválasztás után a restauráláskor kivasalták belőlük a hajtásnyomokat.²⁴

Mindszenti Antal²⁵ összefoglalása a jezsuita rend egyik sarkalatos történetfilozófiai elképzelését, az Isteni *providentia* (gondviselés) által irányított és meghatározott történelem elgondolását példázza. Korábban ehhez hasonló, a magyar történelmet a honfoglalást követő keresztény hitre téréstől a 18. század második évtizedéig bemutató áttekintés nem jelent meg.²⁶ A mű első része a mohácsi csatáig, a második része 1526-tól az 1720-as évekig, azaz a megírás egykori „jelenkoráig” terjed.

A mű tartalma röviden úgy foglalható össze, hogy a keresztény hitre térés utáni első ötszáz évben Magyarország folyamatosan a kereszténység védőbástyájául szolgált, és ezt a bástyát maga a keresztény vallás építette fel (1. kötet). Később ez a *propugnaculum* különféle okok, mindenekelőtt a magyarok bűnei miatt leomlott, de újra felépült a mohácsi csata utáni kétszáz évben, elsősorban az osztrák házból származó magyar királyok kegyessége révén (2. kötet).

Nagyszombatban a kiadvány felajánlója a felavatott hallgatók évfolyamtársai voltak.²⁷ Az első kötetet a „*Studiosissimi Physici Condiscipuli*” ajánlották az új baccalaureusok közül hat személynek, akik kiegyenlítették a mű kiadásának költségeit.²⁸ A második kötetet a „*Studiosissimi Philosophi emeriti*” ajánlották az új filozófiai magisterek közül a kötet két mecénásának.²⁹ Mindkét évben az adott fokozatot elérők promotora Csernovics Ferenc,³⁰ a filozófia tanára (1724-ben professor physicae, 1725-ben professor metaphysicae),³¹ a kötet szerzőjének tanártársa volt.

24 Az ELTE Egyetemi Könyvtár metszettára is a saját könyvtári állományból leválasztott metszetekkel bővült a könyvtár történetének egy szakaszában.

25 Mindszenti Antal Nagyszombatban született 1687. július 24-én, jezsuita tanulmányi évei alatt megfordult Bécsben, Leobenben, Győrben, Besztercebányán és Egerben, majd négyes fogadalmát 1720. augusztus 15-én Kassán tette le. Kassáról 1722-ben Nagyszombatba került, majd ismét Kassára (1727–1730) irányították. 1731–1734-ben Nagyszombatban a Szentírás professzora. Innen Kolozsvárra került, ahol pályafutása csúcsára érve a jezsuita kollégium rektora (1735–1736) lett holtáig (1736. április 15). LUKÁCS 1987–1988, II. 1026–1027. Az életút ismeretében megkérdőjeleződik Szőrényi László véleménye, mely szerint Mindszentit műve első kötetének tartalma miatt, mintegy büntetésből helyezték Nagyszombatból Kolozsvárra (SZŐRÉNYI 2019a, 99). Mindszenti ugyanis a munka első kiadása után, a kassai éveket követően ismét Nagyszombatban tevékenykedett (1731–1734).

26 Vö. SZŐRÉNYI 2020a.

27 Vö. SZENTPÉTERY 1935, 57–58.

28 Az újonnan avatottak teljes névsora a kötet végén található.

29 Az új magisterek teljes névsora itt is a kötet végén szerepel, ők jobbára azonosak az előző évi új baccalaureusokkal.

30 Csernovics (Csernovich, 1684–1736) Ferenc 1723–1725 között volt a filozófia nagyszombati tanára, előtte és utána (1721–1722, 1726) Kolozsváron oktatott. LUKÁCS 1987–1988, I. 199.

31 LUKÁCS 1978–1995, VII. 343; 398.

Irodalomtörténeti szövegkörnyezet

A könyvészeti meghatározás nyomán a *propugnaculum*-rézmetszet jelenleg ismert állapotában címlapelőzők funkcióban datálható 1724-ből. Megrendelése a nyomtatvány megjelentetéséhez köthető, kivitelezése az őrzőkönyvvel együtt a nagyszombati Akadémiai nyomdához kapcsolható.³²

Mivel a rézmetszet Mindszenti Antal magyar történelmet áttekintő munkája³³ első kiadásának első, az eseményeket a mohácsi csatáig követő kötetében található meg, magában a műben kerestem további nyomot a rézmetszet tartalmának pontosításához. Az évfolyamtársak (*condiscipuli*) által az új baccalaureusokhoz címzett ajánlásban $(\text{---})_{2v}(\text{---})_{3r}$, melyet minden valószínűség szerint nem Mindszenti, hanem az ő munkáját ajándékkönyv kontextusba helyező promotor, Csernovics Ferenc fogalmazott meg Mindszenti munkájának ismeretében (5. kép), részletes és pontos leírás és értelmezés olvasható a rézmetszetről „En frontem propugnaculi” („lásd a propugnaculum [t.l. a nyomtatott mű] elején [t.l. a címlapelőzőkén]”) megjegyzéssel (6–7. kép).³⁴ A címlapelőzőkre vonatkozó részt teljes terjedelmében idézem:

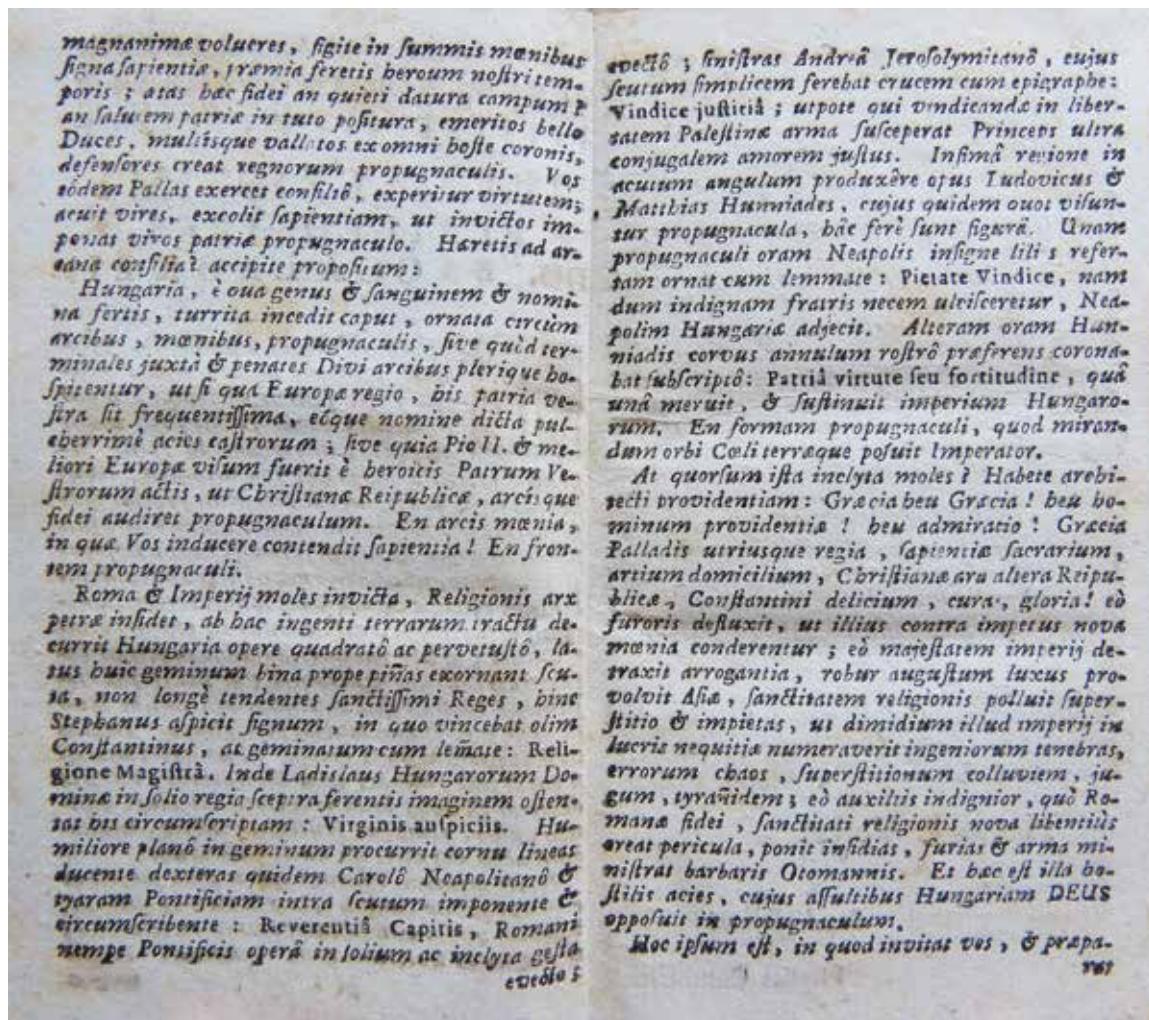
„[...] En frontem propugnaculi. Roma et Imperij moles invicta, Religionis arx petrae insidet, ah hac ingenti terrarum tractu decurrit Hungaria opere quadrato ac pervetusto, latus huic geminum bina prope pinnas exornant scuta, non longe tendentes sanctissimi Reges, hinc Stephanus aspicit signum, in quo vincebat olim Constantinus, at geminatum cum lemmate: Religione Magistra. Inde Ladislaus Hungarorum Dominae in solio regia sceptris ferentis imaginem ostendit his circumscriptam: Virginis auspiciis. Humiliore plano in geminum procurrit cornu lineas ducente dexteris quidem Carolo Neapolitano et tyram Pontificiam intra scutum imponente et circumscribente: Reverentia Capitis, Romani nempe Pontificis in solium ac inclita gesta evectro; sinistras Andreas Jerosolymitano, cujus scutum simplicem ferebat crucem cum epigraphe: Vindice justitia; utpote cui vindicandae in libertatem Palestinae arma suscepit Princeps ultra conjugalem amorem justus. Infima regione in acutum angulum produxere opus Ludovicus et Matthias Hunniades, cujus quidem quot visuntur propugnacula, hac fere sunt figura. Unam propugnaculi oram Neapolis insigne lilies refertam ornat cum

32 A propugnaculum-rézmetszet részlemezének Magyar Nemzeti Múzeumba kerülését továbbra is homály fedi.

33 Mindszenti Antal e művével Szörényi László eddig öt tanulmányban foglalkozott: SZÖRÉNYI 2019b; SZÖRÉNYI 2019a; SZÖRÉNYI 2020b; SZÖRÉNYI 2020a; SZÖRÉNYI 2020c. Szörényi László szóbeli közlése szerint a Mindszenti-munkát xerox-másolatból használta.

34 A rézmetszet ismeretének hiányában Szörényi László nem valószínű, konkrét képként, hanem elképzelt képleírásként értelmezte a leírást, melyet – mint írja – maga Mindszenti fogalmazott meg „egységes történetfilozófiájaként”. SZÖRÉNYI 2020a, 139–142.

lemmate: Pietate Vindice,³⁵ nam dum indignam fratris necem ulcisceretur, Neapolim Hungariae adjecit. Alteram oram Hunniadis corvus annulum rostro praeferens coronabat subscripto: Patria virtute seu fortitudine,³⁶ qua una meruit, et sustinuit imperium Hungarorum. En formam propugnaculi, quod mirandum orbi Coeli terraeque posuit Imperator. [...]

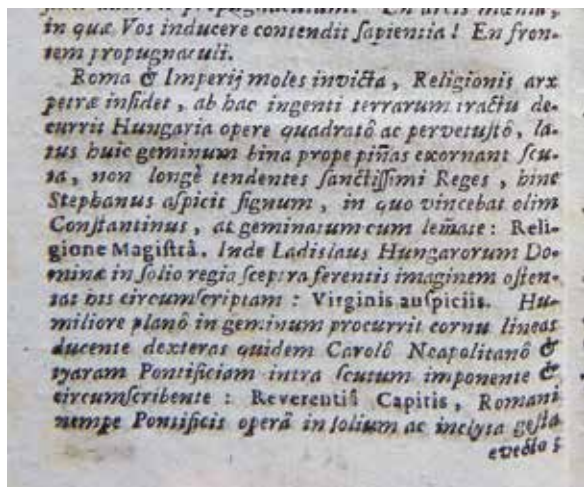

5. kép. [Mindszenti Antal], Propugnaculum Reipublicae Christianae religione conditum,)(2v–)(3r, Tymaviae 1724, ELTE Egyetemi Könyvtár és Levéltár, jelzet: Gb 71

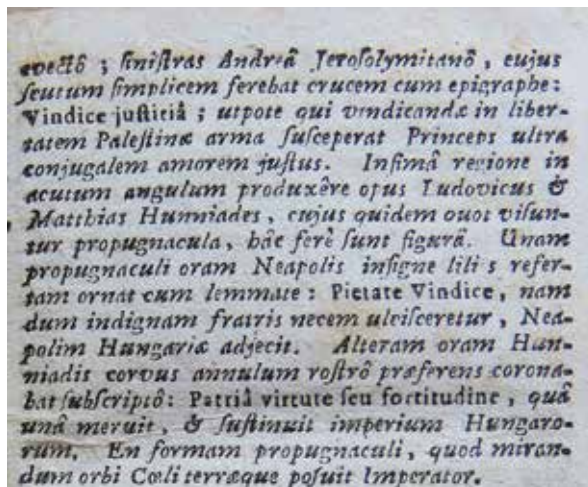
35 A rézmetszeten a „Pietate duce” olvasható.

36 A rézmetszeten a „Patria Virtute” olvasható.

6. kép. [Mindszenti Antal], Propugnaculum Reipublicae Christianae religione conditum,)(2v, Tyrnaviae 1724, ELTE Egyetemi Könyvtár és Levéltár, jelzet: Gb 71

7. kép. [Mindszenti Antal], Propugnaculum Reipublicae Christianae religione conditum,)(3r, Tyrnaviae 1724, ELTE Egyetemi Könyvtár és Levéltár, jelzet: Gb 71

Fordításban:

„Róma és az Imperium, valamint a vallás [azaz mindezeknek a jelképe a rézmetszeten az Angyalvár] védőbástyája Hungaria, melyen védőeszközök [pajzsok] és oltalmazók [személyek] láthatók. Így két ikerpajzzsal egymás közelében a legszentebb királyok [állnak]: István [pajzsán] azzal a kereszttel, melynek jegyében egykor Konstantin győzött, és ezt megkettőzve a »vallás mestere« mottóval, valamint László [pajzsán] a királyi trónon [ülő] pálcát [jogart] tartó Magyarok Asszonyával [Úrnőjével] és a »Szűzanya égisze alatt« mottóval. Alattuk a két további iker [uralkodó] Nápolyi Károly, az ő pajzsában pápai tiara és ezt körülveszi a felirat [mottó]: »a főség tisztelete«, azaz ő [az, aki] a római pápa tiszteletét és tetteit trónra emelte. Mellette Jeruzsálemi András, aki a pajzsán egyszerű keresztet hordozott, és az ő felirata »az igazság bajnoka«, ő [volt az], aki a házastársi szereteten túl[lépve] [utalással felesége, Meráni Gertrúd 1213. évi megölésére] fegyvert fogott Palesztina felszabadítására [ötödik keresztes hadjárat, 1217–1221; II. András ennek első szakaszában vett részt seregével 1217–1218-ban]. Az alsó régióban a bástyán Lajos és Hunyadi Mátyás. Egyikük [t.l. Nagy Lajos] bástyáján nápolyi [t.l. Anjou] liliomokkal teli pajzs azzal a mottóval, [hogy] »a jámborság oltalmazója«, ugyanis miközben bosszút állt testvére [András/Endre] haláláért, Magyarországhoz csatolta Nápolyt. Hunyadi [Mátyás] a [bástya] másik felén, pajzsán holló a csőrében gyűrűvel és megkoronázva a felirattal: »a haza erényéért«

vagy »vitézségért«, amellyel kiérdemelte és fenntartotta a Magyarok Birodalmát. Íme, ez az erőd [védőbástya] formája, melyet a menny és a föld uralkodója [tI. Isten] a világ csodájára emelt.”

Az új baccalaureusoknak szóló ajánlás ezt követően bemutatja az ellenséget, azaz a törököt, akivel szemben áll Hungaria a kereszténység védőbástyájaként, hozzátéve: „Et haec est illa hostilis acies, cujus assultibus Hungariam DEUS opposuit in propugnaculum. [...]” ( )₃₇) („ez pedig az ellenség, amelynek támadásai ellenében Magyarországot Isten erődként állította szembe”).

Eszerint a címlapelőzők szorosan kapcsolódik a keresztény Magyarország történetének első ötszáz évéhez, annak mintegy sommás képi megjelenítése, háttérben a jezsuita *providentia*-gondolattal. Az Angyalvár egyként szimbolizálja Rómát, a Német-római Birodalmat és a kereszténységet; a bástyarendszer a rajta elhelyezett személyekkel, a hozzájuk társított pajzsokkal és mottókkal maga a Hungaria-védőbástya (*propugnaculum*), melyet az ellenség egészen a mohácsi csatáig nem tudott lerontani. Az ajánlás megerősíti és pontosítja a párba állított uralkodó alakok azonosítására tett kísérlet eredményét: Szent István és Szent László, Károly Róbert és II. (Jeruzsálemi) András, valamint I. (Nagy) Lajos és Hunyadi Mátyás. Az ajánlás szerint mindez az isteni *providentia* alkotásaként értelmezendő.

A történelmi munka után a kötet közli a nagyszombati egyetem aulájában felavatott új filozófiai baccalaureusok teljes névsorát.³⁷ Végül a kötetet – a rézmetszet leírásához hasonlóan – újabb kontextusba is elhelyezték egy, már a cím részeként hangsúlyozott („Nunc ethice adumbratum”) erkölcsfilozófiai kérdésfelvetéssel:

„Problema ethicum. An Religio, an vero Fortitudo militaris plus ornamentum attulerit Hungariae per prima quinque saecula ab ejus in regnum institutione? Vide pag. 222.”³⁸
(Etikai probléma. Vajon a vallás vagy pedig a hadi vitézség [erő] tette-e Magyarországot eredményesebbé a királyság megalapításától kezdődően az első öt évszázad során? Lásd a 222. oldalt.)

Mindszenti munkájának hivatkozott 222. oldalán a fentivel lényegében egyező értelmű eldöntendő kérdés olvasható:

„[...] pro coronide totius laboris quaerere contigit, a cin utramque partem disceptare coram senatu populoque Academico in eo honoris acta, pro quo hoc propugnaculum

37 Köztük azzal a hat diákkal, akik mecénálták a kötet megjelenését.

38 Ezt követi egy matematikai kérdésfelvetés is, amely azonban nem az ajándékkötet tartalmára reflektál.

construebatur, an ad Hungarorum, de quibus evoluta est pagina, salutem, felicitatem, gloriam plus contulisse videatur, an fortitudo?”

A kérdés megvitatásához a mű huszadik fejezete után, a „Caput ultimum”-ban két alfejezet olvasható a lehetséges főbb érveket összefoglalva „Momenta religionis” (222–229), illetve „Momenta fortitudinis” (229–234) címen.

Az ajándékkötetként megjelent történelmi mű, annak átgondolt invenciót tükröző címlapelőzéke és a kép-szöveg együttes tudatos behelyezése az erkölcsfilozófiai vitakérdésbe nem tekinthető egy szokványos baccalaureusi vizsga részének. Ez arra ösztönzött, hogy a vonatkozó nagyszombati *historia domus*ban³⁹ megkeressem, vajon miként írták le az eseményt, kitértek-e a leírásban Mindszenti művére, különös tekintettel a címlapelőzésekre. A vonatkozó feljegyzést a *historia domus* ekkor hivatalból vezető Georgius Naymayr készítette.⁴⁰ Maga a bejegyzés a „Scholae” rész cím alatt található, tárgyalja Mindszenti művének első kötetét,⁴¹ de nem tér ki a címlapelőzésekre.

Az ábrázolás további kontextusának nyomon követése érdekében kézbe vettem Mindszenti Antal munkájának második kötetét is. Ezt az 1724-ben baccalaureussá avatott diákok egy része kapta 1725-ben sikeres magisteri vizsgájuk alkalmából ajándékkötetként a diáktársaktól. Ez utóbbi vizsgának ugyancsak Csernovics Ferenc volt a promotora. A kiadvány ajánlása az első kötet hat mecénása közül két személynek szól, akik pénzadománnyal lehetővé tették a második kötet megjelenését. A kötet „Per illustres Domini” megszólítású ajánlásának egyik gondolata felidézi az első kötetet, melyhez – mint írja valószínűleg itt is a vizsgáztató Csernovics – „addidimus in fronte imaginem, ut e primo antemuralis aspectu, totius intima propugnaculi conjiceretis” ( )( ). Majd áttér a mű folytatásának bevezetésére, a második kötetben tárgyalt kétszáz évre, melyben Isten akaratából újra felépült a Hungaria védőbástya (*propugnaculum*). Az utóbbi – mint a kötet alcíme előre jelzi – „Et magnorum imprimis Ex Austriaca Domo regum pietate Reddita restitutum”, azaz nagyjából az ausztriai házból való királyok kegyessége következtében állítatott vissza. Az ajánlás szövegében hosszú leírás olvasható a mohácsi csatavesztés utáni kétszáz évben felépült új *propugnaculum*ról. A védőbástya „megjavítóihoz”, azaz az osztrák házból származó magyar uralkodókhoz – az első kötet

39 *Annuae Collegii Tyrnaviensis* 1711–1768. ELTE EKL Kézirattár Ab 123.

40 LUKÁCS 1978–1995, VII. 343.

41 „Libellus sub titulo propugnaculum reipublicae Christianae quod religione fuerit conditum est Ungarorum fortitudine quinque saecula defensum praeter Ungariae originem bella, variam, fortunam foedere Magistratus et leges, quo in Universam pene historiam non plus donis stilleris egregiis relatam refellebantur ea quae de indole, ac moribus Ungarorum res Ungaricas non aliter et dubia fama docti, et noviores cum Ungaris saepe numero et familiariter versati, scripsere falso historiographi. Quanquam illi proinde ne hi in veritatem deliquerint non tamen perinde et venia digni. Quandoquidem afamatur pariter decepti commiserationem mereantur si alijs credulitatem illuserint; Virgam ut minimum censoriam, qui a gentis auae splendor illa aciem oculorum at mentis habetari, ut nihil sincere intueantur, Labes tamen alienas videre se narrent, an diserte et sine ambigibus, jam ex abliquo, dum sic laudent, ut demum quae laudarent vitia esse interpretentur.” *Annuae Collegii Tyrnaviensis* 1711–1768, Anno 1724, ELTE EKL Kézirattár Ab 123. fol. 117r.

címlapelőzékének nyomán – a leírásban cselekedetek, jelvények, erények és mottók kapcsolódnak az allegorizáló képesség jegyében. A magyar történelem első ötszáz évének uralkodóitól eltérően ezek a királyok azonban – hangsúlyozza az ajánlás – tevőlegesen nem voltak harcosok, egyikük sem állt bástyafalon, mégis sikerült győzniük. A képzetben részletesen „kivetíthető” és követhető leírásról nem derül ki a szövegből, hogy az képi formában megvalósult-e. Valószínűleg ezért szólította fel az ajánlás írója az új magistereket arra, hogy töprengjenek el a leírt képen („Quam imaginem dum animo concipitis [...]” – „amíg ezen a képen töprengsz [...]”).⁴²

Az első és második kiadás második kötetének megvizsgált példányaiban⁴³ nincs nyoma a kiadványhoz tartozó rézmetszetnek. Az ajánlásban leírt „ábrázolás” (*imago*) valószínűleg egy, az első kötet címlapelőzékétől ihletett „képes” gondolat, azaz a *propugnaculum*-metszet újabb kontextusa.⁴⁴

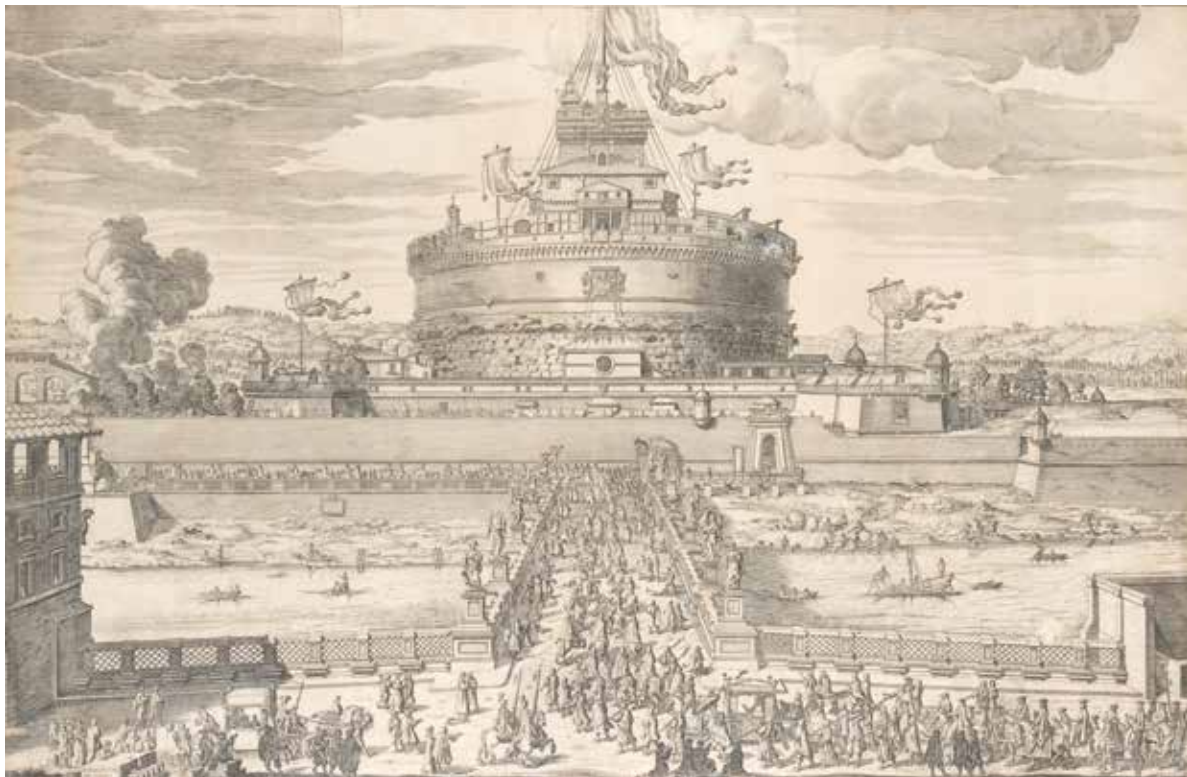
42) (_{2v}) (_{3v} , [...] Nunc instituti operis accipite rationem: Quinque saecula prioribus aristis in fasciculum collegimus, ut familiariter intra manum, in sinu deferre possetis, addidimus in fronte imaginem, ut e primo antemuralis aspectu, totius intima propugnaculi conjiceretis. Operam iterum impendimus, et duo secula libello conclusimus, quamquam nec ipsi diffiteamur e compendio nasci dispendium, quia plurimos maximosque heroas famae suae et virtutum vix e docirante fecimus haeredes, quo din primo statim limine excusamus, ne minoris habitum se cuiquam obversetur. Parabamus genealogicas per murorum latera tabulas appendere, et facta insignia singulorum, at sive ars destituit, sive series familiarum. Quod denique apparavimus, sub veteri titulo propugnaculi accipite: Duas hujus aerae propugnaculo formas induimus; unam facis plaga vastissima et a Romana Religionis arca plurimum divulsa, postquam in varios abijt praeceps Hungaria errores. Plagae pars una ab oculo, ab aetate nostra remotior campum obtinet ruderibus obrutum et bustis, plerumque ossibus et cineribus enectorum obsitum, denique sanguine sanieque in alvos coactis intersectum. Plaga altera in oculum proxime incurrens arcem habet hexagonam, altis minacem manibus, in cujus molem secundi operis Magni Praesules, Inclytique heores domestici et peregrini vigilias, labores, enses, manus admovent; aediles supremos Reges ipsi Maximique Caesares pro Majestate sustinuerunt. Rudolphus exemplo primum Ferdinandi et Maximilianis, tum propensione ingenij in Architectonicem intentus, aream descripsit reparando propugnaculo, qui primus fundamenta virtutis, et sapientiae stabilivit. Tria super area propugnacula Ferdinandeum Tertij, Josephinum et Matthiae secundi aspiciantibus introrsum aversa, Ferdinandi Tertij sapientia, Josephi amor, Matthiae belli ardor suis cum insignibus instruxerunt, dependerunt. In extimis Ferdinando secundi, Leopoldino et Carolino Maximi Caesares sua castra tendebant Ferdinandus Pius, Leopoldus Magnus, Carolus utriusque aemulus et haeres defixis una parte tropheis aquila coronatis, et sinistro quidem propugnaculo sinistram duriore sub fortuna tegebat victore crucifixo Ferdinandus adversas acies oris habitu prosternente, ac in hoc lemma desinente: Non te deferam. In dextri propugnaculi cortina altera Carolus globum locabat fortitudinem inter et constantiam libratum e cruce Redemptoris tanquam perpendiculo, quod signum pugnat nostro dabat Eugenio, testatus illius auxilio recepturum se Hungariam e Turcarum tyrannide, per quem redemptus est orbis universus. Medius avum inter et Filium Leopoldus Magnus ille Magni Ladislai cultor aemulus imponebat effigiem Virginis, ut ostenderet, cujus ope, cujus titulis et honori reparata staret Hungaria, quam ab Hungaris mutato privilegio haereditarium constituit Dominam provinciarum. Atque haec trophea sunt tantorum Principum tam fortunata, ut per maenia nulla licet prostarent vindicis ora Monarchae, victricem tamen fore Hungariam fortiter et portenderent constanter felicem, quia signo, in quo vincitur, et a virginea castrorum acie propugnata. Quam imaginem dum animo concipitis, summorum caelitum adorent clementiam pro reddita suis finibus Hungariae, magnorum stupete miracula regum, heroum observate vestigia, acta probate gestis et aemulatione optimorum; Religionem colite, pietatem tuemini, justitiam discite, amate sanctitatem. [...]”

43 Kilenc példány 1725-ből és egy példány 1730-ból.

44 Az első kötet végén olvasható erkölcsfilozófiai kérdésfelvetés „mintájára” a második kötetben szintén a filozófia új magistereinek név szerinti felsorolását követően újabb megválaszolandó kérdéseket kaptak a diákok – visszaतालással a megállapításra, hogy az Osztrák Házból származó magyar királyok tevőlegesen nem vettek/vesznek részt a harcokban: „Problemata in actu decisa. I. Utrum plus conferat ad belli eventum et salutem regnorum summos Principes praelijs

Művészettörténeti kontextus

A vizsgálat e pontján talán nem elhamarkodott feltenni a kérdést: vajon kinek az invenciója nyomán, és ki által valósult meg a tárgyalt rézmetszet? A kérdés megválaszolásához meg kellett vizsgálni a metszet technikai kivitelezését.

8. kép. Giovanni Battista Falda, Veduta del Castello, e Ponte Sant' Angelo, 1671–1678, magántulajdon

interesse? an per inferiores belliduces administrare bellum? II. Utrum ad restauratam e suis ruinis Hungariam plus Religio contulerit? an bellica fortitudo? Finis.” („1. Mennyiben járul hozzá a háború kimeneteléhez és a királyságok üdvéhez/biztonságához az, hogy fő fejedelmek részt vesznek-e a csatákban? vagy inkább vívják meg a háborúkat az alsóbbrendű harcosok? 2. Vajon a vallás járult-e jobban hozzá ahhoz, hogy Magyarország újra felépüljön romjaiból? vagy a hadi vitézség?”) A kötet kapcsán a nagyszombati *Annuae litterae* 1725. évi bejegyzésében, melyet az írásképp alapján ebben az évben is Georgius Naymayr vezetett, mindössze erre a két kérdésfelvetésre vonatkozóan olvasható megjegyzés a „Res literaria” rész cím alatt: „Problemata occasione fecit libellus a condiscipulis oblatus ac inscriptus: propugnaculum Reipublicae Christianae multis erroribus proditu, sed virtute Majorum aemula, haeroum Sanguine, ac Maximorum ex Austriaca domo Caesarum pietate, et providentia restitutum: qui libellus cum Hungariae fata usque ad presentem, id e ducentesimo Annum a Clade Mohatsiane persequate, postquam Rex ex infelici praelio fugus interijt; Dubium fecit: an expediret Principes maximos prolijs, ut factitatum, inettesse: et placuit disceptare.” *Annuae Collegii Tyrnaviensis* 1711–1768, ELTE EKL Kézirattár Ab 123. fol. 122v.

Az eltérő stílus és mesterségbeli tudás alapján a restaurált nyomólemezen és a levonatokon feltűnően elválik egymástól a bevezetőben említett két képréteg. Az Angyalvár és háttere – a trófeumok, a vonatkozó felirat („Romana Religionis ab Arce”) és a szárnyaló angyal kivételével – az Angyalhíd látható részével és a Tiberis mindkét partjának ábrázolásával együtt kvalitásos művészt sejtet, aki nek stílusa jelentősen eltér az ábrázolás többi részétől. Ez a rész a lemezen és minden megtekintett levonaton kivétel nélkül halványabb, a metszés vonalai finomabbak, és a többi részhez viszonyítva kevésbé mélyednek bele a lemezbe.

A metszetnek ez a részlete teljes egészében azonosnak bizonyult Giovanni Battista Falda (1648–1678)⁴⁵ *Veduta del Castello, e Ponte Sant’ Angelo* címen ismert ábrázolásának felső részével (8. kép). Falda e munkája 1671-ben vagy ez után nem sokkal készült, mivel a hídon ott láthatók a Bernini műhelyében készült, IX. Kelemen pápa által megrendelt angyaloszobrok. Falda életművében a „Tiberis bal partján az Angyalhíd végének közepéről nézve az Angyalvárra” témájú ábrázolás különféle méretekben adatolható.⁴⁶ Falda munkáit a római Giacomo De Rossi kiadó és kereskedő cég,⁴⁷ majd a Rossi utódok (így például Domenico De Rossi és Lorenzo Filippo De Rossi) tették közzé, terjesztették és árusították, s ez a cég gondoskodott Falda kvalitásos és kedvelt metszeteinek további másoltatásáról is. Így például Falda „Angyalvár a híddal”-metszete ugyanabból a nézetből ismert egy Israel Silvestre (1621–1691) által szignált metszetről is.⁴⁸ A kedvelt ábrázolás a Rossi cég katalógusában 1677-től folyamatosan megtalálható.⁴⁹ Falda e vedutája önálló lapként készült, és ismereteim szerint nem került be a Rossi cég által kiadott, római vedutákat ábrázoló Falda-albumokba. Ez a metszet és annak egykorú másolatai máig kedvelt aukciós tételeknek számítanak.⁵⁰

A *propugnaculum*-címlapelőzők nyomólemézéről a sokszorosítás Nagyszombatban készülhetett, s a lemez az Egyetemi nyomda költözésével kerülhetett Budára, majd onnan ismeretlen módon a Magyar Nemzeti Múzeumba. Kérdés, ki és hol metszette át a nyomólemez alsó részét, és metszette rá a felső részre az eredetileg ott nem szereplő motívumokat és szöveget. A római Rossi cégnek kiterjedt európai kapcsolatrendszere volt; egy Buda 1686-os ostromáról készült rézmetszettel például egykorúan Giovanni Giacomo De Rossi kereskedett, amely megjelent például az általa forgalmazott *Teatro della Guerra contro Turco* (1687) című albumban. A cég több neves magyar személyről, így

45 MARGIOTTA–TOZZI 1994, Giovanni Battista Falda. Falda rézmetsző művészete magas színvonalú, összevethető például Giovanni Battista Piranesi (1720–1778) munkáinak kvalitásával.

46 BELLINI 1983, no. 79(251) [359], no. 6(253) [371]; BELLINI 1993, 4725.278 (részlet a jobb alsó sarokban) [314–315], 4725.285[B.6(253)]-[322], 4725.285[C1]-[322], vö. 4725.315.

47 Johann Jacob Rubeis = Giovanni Giacomo de Rossi, 1627–1691.

48 Israel Silvestre 1669 és 1678 között élt Rómában. BELLINI 1993, VII; vö. KRISTELLER 1915.

49 Így pl. ROSSI 1677, 16–17; ROSSI 1689, 29. A katalógusokat 1735-ig tekintetem át.

50 Lásd pl. a Galleria Trincia, Stampe Antiche Roma (Via Larina, 12 – 00187 Roma), a Libreria antiquaria (Via dell’Umiltà 77/a – 00187 Roma) vagy a Bernaerts Auctioneers (Antwerpen) kínálatát.

Szelepcsényi György érsekről, Esterházy Pál nádorról, illetve Thököly Imréről („Emerico Tekeli Ribelle di S.M.C.” felirattal) készült portrét is kínált megvásárlásra.⁵¹

A címlapelőzőket tartalmazó Mindszenti-kiadvány ajánlása – benne a frontispicium és szövegeinek leírásával – feltehetően korábban készült, mint a nyomólemez, mivel a dedikációban a metszetfeliratok közül kettő eltér a rézmetszeten olvashatóktól. E módosításokat minden valószínűség szerint a lemezen rendelkezésre álló hely szűkössége miatt kellett érvényesíteni. Egy lekopott Faldá-, vagy talán Faldát másoló rézlemez átmetszésére a fenti körülmény miatt nagy valószínűség szerint nem Rómában, hanem Nagyszombatban, esetleg Bécsben kerülhetett sor.

A módosított rézlemez útját egyelőre homály fedi. Az életutak tanúsága szerint Mindszenti Antal és Csernovics Ferenc nem jártak Rómában, ugyanakkor a jezsuita renden belüli kapcsolatrendszer nem zárja ki az alaplemez Rómából indult mozgását. A nyomólemezen az Angyalvár melletti trófeumok, a fölötté lebegő angyal, a várra metszett szöveg és a Tiberis bal partjára helyezett bástyarendszer metszésvonalai az Angyalváréhoz képest mélyek, erőteljesebbek, nem kopottak, miközben stílusuk és kvalitásuk is eltér attól. Nagyszombatból a tipográfia által foglalkoztatott rézmetsző 1724–1725-ből nem ismert, s a nyomdának ebben az időben dolgozó metszők közül – jelenlegi ismereteink szerint – ketten, Prokes Márton és Elias Schaffhausen jöhetnek szóba. Az utóbbi Augsburgból indult, majd 1720-ig folytatott bécsi rézmetsző tevékenység után Nagyszombatban dolgozott. Innen jelenleg két szignált metszete ismert 1726-ból.⁵² Elképzelhető az is, hogy a lemez átmetszését az inventor előírásai szerint Bécsből rendelték meg.

A címlapelőzők koncepciója szorosan kötődik Mindszenti Antal *Propugnaculum reipublicae christianae* című munkája első kötetének tartalmához. A metszet másik lehetséges inventora az első kiadás ajánlásának írója, az 1724. évi nagyszombati vizsga promotora, Csernovics Ferenc.⁵³ A kérdést, hogy kettejük közül kié vagy kié inkább a metszet koncepciója, újabb források előkerüléséig érdemes nyitva hagyni.

51 Lásd pl. ROSSI 1689, 101; 102. Az Esterházy Pálról készült rézmetszeten kiadóként a következő felirat olvasható: „Joannes Jacobus de Rubeis [...] Romae ad Templum S. M. de Pace 1685”, ennek szignálása „Thiboust sculp.”. A Szelepcsényi-portrén 1680-as év szerepel, metszője Jacques Blondeau (1655–1698), a metszet egyik példányát lásd ELTE EKL KEP1093.

52 Prokes Márton rézmetsző 1730 és 1761 között hat nagyszombati kiadványt illusztrált, Elias Schaffhausen (Augsburg 1684–1738) augsburgi, majd 1720-ig bécsi rézmetsző bécsi tevékenysége után Nagyszombatban dolgozott, de innen mindössze két, 1726-ban készített szignált rézmetszete ismert. HAIMAN–MUSZKA–BORSA 1997, 141–146; 301–306; 304. Vö. még PATAKY 1951, 26–27; 35–36; 207; 216. Prokes Márton az újabb kutatások tükrében már 1727-ben is Nagyszombatban dolgozott. SOÓS 2010; vö. még SOÓS 2012.

53 Mindszenti nekrológia a Bécsben őrzött *Litterae Annuae Viennenses* sorozatban olvasható. Az 1736-os évnél szereplő szükséges leírás nem tér ki Mindszenti Antal történetírói munkásságára. Österreichische Nationalbibliothek, *Litterae Annuae Viennenses*. Cod. 12130, 122v–123r; Vö. még *Protocolum Promotionum ad gradus philosophicos in Universitate Tyrnaviensi, Tomus Quintus ab Anno Domini 1720 [–1766]*. OSZK Kézirattár, Fol. Lat. 82, 56r–64r, 86r–92v.

Összegzés

A vizsgálatból nyilvánvaló, hogy az eredeti funkciójából kiemelt, csaknem huszonöt éven át önálló rézmetszetként vizsgált ábrázolás pontos meghatározása és elhelyezése számos nehézségbe ütközött. A könyvészeti, irodalomtörténeti és művészettörténeti megközelítés együttesen vezetett el a kérdés tisztázásához.

A vizsgálat tanulsága, hogy egy ilyen típusú problémaegyüttes körülírásához először érdemes magát a fennmaradt „művet” elemezni, különös tekintettel a kép-szöveg kapcsolatokra. A további gondolkodásnak sem szabad előfeltevés(ek)hez kötődnie, a lehetséges hipotézisek sorát célravezető a lehető legtágabbra nyitni. A jelen esetben e módszer nyomán egy hosszú időn át önálló műtárgyként kezelt anonim rézmetszet kerülhetett vissza eredeti kontextusába.

A török kiűzését és a Rákóczi szabadságharcot követő bizonytalan időszakban Mindszenti Antal magyar történelemről készített munkája számos tekintetben megújította a történelemről való gondolkodást, ahogy ezt Szörényi László több tanulmányában is megfogalmazta.⁵⁴ A rézmetszet éppúgy része és illusztrációja Mindszenti történetfilozófiájának, mint a 18. század elején már több évszázados múltra visszatekintő „antemurale” eszmének és a jezsuita *providentia*-gondolatnak. Az utóbbi felfogás szerint a magyar történelem egészét isteni előrelátás alakította, Hungaria isteni terv megvalósulása nyomán lett a kereszténység védőbástyája, védve a római hitet, Rómát és a katolikus Európát a pogánysággal szemben.⁵⁵ A metszet hatásosan összegzi Mindszenti művének alapgondolatát, mely szerint Isten védőbástyának állította Magyarországot szembehelyezve a pogány „ős”-ellenséggel a *religio* világában éppúgy, mint a hadi vitézség terén, a *fortitudo* által.

Bibliográfia

A magyar kereszténység 2001. Zombori István – Cséfalvy Pál – De Angelis, Maria Antonietta (szerk.): *A magyar kereszténység ezer éve – Hungariae Christianae Millennium*. Budapest.

BASICS Beatrix 2004a. Magyarország és Európa: történelem és kultúra évszázadokon át. *Magyar Múzeumok* 10/2, 3–5.

BASICS Beatrix 2004b. Magyarország és Európa – Történelem és kultúra évszázadokon át. Időszaki kiállítás a Magyar Nemzeti Múzeumban 2004. június 4. – augusztus 31. Budapest.

BELLINI, Paolo (ed.) 1983. *The Illustrated Bartsch 47. Formerly Volume 21 (Part 2). Italian Masters of the Seventeenth Century*. New York.

54 SZÖRÉNYI 2019a; SZÖRÉNYI 2019b; SZÖRÉNYI 2020a; SZÖRÉNYI 2020b; SZÖRÉNYI 2020c.

55 „Et haec est illa hostilis acies, cuius assultibus Hungariam DEUS opposuit in propugnaculum. [...]” (3r) („ez pedig az ellenség, amelynek támadásai ellenében Magyarországot Isten erődként állította szembe”). MINDSZENTI 1724–1725, 1, (3r).

- BELLINI, Paolo (ed.) 1993. *The Illustrated Bartsch 47. Commentary Part 2. Italian Masters of the Seventeenth Century*, Giovanni Battista Falda. New York.
- BITSKEY István 2006. *Mars és Pallas között. Műltszemlélet és sorsértelmezés a régi magyarországi irodalomban*. Debrecen, 37–60.
- BUBRYÁK Orsolya 2014. Rahmenbedingungen für Kunst und Kultur im Königreich Ungarn im 17. Jahrhundert. In: Möseneder, Karl et al. (Hrsg.): *Barocke Kunst und Kultur im Donauraum*. Bd. I–II. Petersberg, Bd. I. 160–176.
- HAIMAN György – MUSZKA Erzsébet – BORSÁ Gedeon 1997. *A nagyszombati jezsuita kollégium és az egyetemi nyomda leltára 1773*. Budapest.
- HOPP Lajos 1992. Az „antemurale” és „conformitas” humanista eszméje a magyar–lengyel hagyományban. Budapest.
- KNAPP Éva 2001. „Gyönyörű volt szál alakja”. Szent István király ikonográfiája a sokszorosított grafikában a XV. századtól a XIX. század közepéig. Budapest.
- KRISTELLER, Paul 1915. Zeichnungen von G. B. Falda. Amtliche Berichte aus den Königlich Kunstsammlung. Berlin 36/6, 109–111.
- LUKÁCS, Ladislaus 1987–1988. *Catalogus Generalis seu Nomenclator biographicus personarum Provinciae Austriae Societatis Iesu (1551–1773)*. I–II. Roma.
- LUKÁCS, Ladislaus 1978–1995. *Catalogi personarum et officiorum Provinciae Austriae S.I.* I–XI. Roma.
- MARGIOTTA, Anita – TOZZI, Simonetta 1994. Giovanni Battista Falda. In: *Dizionario Biografico degli Italiani* 44. Roma.
- MINDSZENTI Antal 1724–1725. *Propugnaculum reipublicae christianae, Hungarorum fortitudine quinque saeculis defensum, nunc ethice adumbratum*. I–II. Tyrnaviae.
- ŐZE Sándor – DUERLOO, Luc (ed.) 1999a. *Hungaria Regia, 1000–1800. Fastes et défis*. Turnhout.
- ŐZE Sándor – DUERLOO, Luc (ed.) 1999b. *Hungaria Regia, 1000–1800. Schittering en strijd*. Turnhout.
- ŐZE Sándor – SPANNENBERGER, Norbert 2005. „Hungaria vulgo appellatur propugnaculum Christianitatis”. Zur politischen Instrumentalisierung eines Topos in Ungarn. In: Markus Krzoska – Hans Christian Mauer (Hrsg.): *Beruf und Berufung. Geschichtswissenschaft und Nationsbildung in Ostmittel- und Südosteuropa im 19 und 20. Jahrhundert*. Münster, 19–39.
- PATAKY Dénes 1951. *A magyar rézmetszés története*. Budapest.
- PETRIK Géza 1888–1892. *Magyarország bibliographiája 1712–1860*. I–IV. Budapest.
- PETRIK Géza 1971–2018. *Magyarország bibliographiája 1712–1860 c. művéhez, 1701–1800 között megjelent magyarországi (és külföldi magyar nyelvű) nyomtatványok*. V–X. Budapest.
- ROSSI, Giacomo de 1677. *Indice delle Stampe intagliate in rame, al bulino & all’ acqua forte, esistenti nella stamperia di Gio*. Roma.
- ROSSI, Giacomo de 1689. *Indice delle Stampe intagliate in rame, al bulino & all’ acqua forte, esistenti nella stamperia di Gio*. Roma.
- SOÓS Sándor 2010. Prokes Márton eddig azonosítatlan rézmetszete a Kassai Vértanúkról. *Magyar Sion* 4/2, 268–275.
- SOÓS Sándor 2012. A nagyszombati Szent Anna-kongregáció 1746-os felvételi lapja. *Magyar Sion* 6/1, 37–51.
- SRODECKI, Paul 2015. *Antemurale Christianitatis. Zur Genese der Bollwerksrhetorik im östlichen Mitteleuropa an der Schwelle vom Mittelalter zur frühen Neuzeit*. Husum.
- SZÁRAZ Orsolya 2012. A kereszténység védőbástyája. *Studia Litteraria* 51/1–2, 51–67. <https://doi.org/10.37415/studia/2012/51/4001>
- SZENTPÉTERY Imre 1935. *A bölcsészettudományi kar története 1635–1935*. Budapest.

- SZILÁGYI András 2020. Clipeus sive propugnaculum christianitatis. Egy európai szállóige időszerűsége és képi megjelenítésének változatai a 17. század második felében. In: Papp Ingrid (szerk.): *Irodalomtörténet, tudománytörténet, eszmetörténet. Tanulmányok Tarnai Andor halálának 25. évfordulóján*. Budapest, 231–250.
- SZÖRÉNYI László 2019a. A 18. századi magyarországi jezsuiták Mátyás királyról alkotott képe. In: Szörényi László: *A mindenkit eltöltő balgaság dicsérete. Tárcák és tanulmányok*. Budapest, 86–99 (korábbi megjelenése: A 18. századi magyarországi jezsuiták Mátyás királyról alkotott képe. *Napút* 20/4, 2018, 84–92).
- SZÖRÉNYI László 2019b. Az Amade család keresztes lovag őseiről szóló genealógiai legenda. In: Szörényi László: *A mindenkit eltöltő balgaság dicsérete. Tárcák és tanulmányok*. Budapest, 81–85 (korábbi megjelenése: Az Amade család keresztes lovag őseiről szóló genealógiai legenda. In: Bajáki Rita és mások [szerk.]: *Lelkiség és irodalom. Tanulmányok Szelestei N. László tiszteletére*. Budapest, 2017, 424–427).
- SZÖRÉNYI László 2020a. Szent István szerepe a jezsuita Mindszenti Antal (1687–1736) történetfilozófiájában. In: Szörényi László: *Titkos örök kötél. Tanulmányok*. Budapest, 138–147.
- SZÖRÉNYI László 2020b. A mohácsi csata emlékezete a 18. századi magyarországi neolatin irodalomban. In: Szörényi László: *Titkos örök kötél. Tanulmányok*. Budapest, 99–137 (korábbi megjelenése: A mohácsi csata emlékezete a 18. századi magyarországi neolatin irodalomban. In: Fodor Pál és mások [szerk.]: *Több mint csata: Mohács. Az 1526. évi ütközet a magyar tudományos és kulturális emlékezetben*. Budapest, 2019, 209–232).
- SZÖRÉNYI László 2020c. Mindszenti Antal a Zrínyiekről. In: Szörényi László: *Titkos örök kötél. Tanulmányok*. Budapest, 148–159 (korábbi megjelenése: Mindszenti Antal a Zrínyiekről. In: Bartha Katalin és mások (szerk.): *Hortus amicorum. Köszöntőkötet Egyed Emese tiszteletére*. Kolozsvár, 2017, 92–97).
- TUSOR Péter 2019. Esterházy Pál nádor levelezése a római szentszékekkel. Forrásközlés a vatikáni levéltárból. *Magyar Könyvszemle* 135/2, 125–137. <https://doi.org/10.17167/mksz.2019.2.125-137>
- VERANCICS Antal 1860. *Verancics Antal összes munkái I–XI*. 1857–1873. VI. *Vegyes levelek*, 1538–1549. Monumenta Hungariae Historica II, Scriptorum IX. Pest.